

Вдосконалення господарського процесуального законодавства України у векторі європейської інтеграції

The Development of the Law of Commercial Procedure of Ukraine in the Context of European Integration

Summary. The issue of the development of commercial procedural law of Ukraine is enlightened in the report concerning the experience of Poland, Germany, France and other European countries. The problems of the legal regulations of representation in the court, class-actions and realization of the amicable agreements in the commercial procedure have been elicited. The author proposes some measures in order to resolve the issues stated above. The cancellation of the monopoly of barristers as well as additional guaranties for procedural status of the legal guardians and representatives by the power of attorney or agreement are grounded by the author. The expansion of rights of the non-governmental organizations, associations of companies and corporations as to represent their members was supported. The author proves rationale for the possibility to approve the amicable agreement in the course of judicial review of the court decisions (appellation, cassation etc.).

Keywords: legal proceedings, procedural law, commercial proceedings, court representation, class-actions

Обрання Україною європейського вектору розвитку призвів до необхідності дослідження та врахування передового досвіду європейських країн у всіх сферах життєдіяльності. Вказана доповідь присвячена висвітленню лише деяких найбільш дискусійних аспектів вдосконалення процесуального законодавства в цілому та господарського процесуального законодавства зокрема.

Однією з найбільш часто обговорюваних новел процесуального законодавства видається адвокатська монополія, встановлена в Україні у 2016 р.^[2]

Значення представництва полягає у тому, що саме завдяки цьому інститутіві фізичні та юридичні особи, недієздатні особи, малолітні мають можливість повніше здійснювати свої повноваження, захищати інтереси в суді за допомогою кваліфікованих юристів.

На даний час представниками в господарському процесі виступають представники за договором та адвокати, оскільки, наприклад, юридичні особи не можуть безпосередньо брати участь у розгляді справи і потребують допомоги процесуального представника. Крім того, нерідко причиною звернення фізичних та юридичних осіб до процесуального представника є потреба у кваліфікованій юридичній допомозі.

Адвокат залучається стороною, коли вона під час захисту своєї позиції у спорі визнає, що «простого» представництва (керівником, штатним юристом чи іншою особою, професійна кваліфікація якої не підтверджена в установленому порядку) недостатньо і у зв'язку з цим є необхідність у залученні зовнішньої незалежної

^[1] проф., к.ю.н. Тетяна Степанова, професор кафедри адміністративного та господарського права Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (Україна), stepanovatv@ukr.net.

^[2] Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України No. 1401-VIII від 2.06.2016 р. Відомості Верховної Ради. 2016. No. 28. с. 532.

професійної юридичної допомоги. При цьому можливість вільного вибору стороною в господарському процесі варіанту захисту своїх прав (самостійно або із залученням правової допомоги фахівця в галузі права або адвоката) є виконанням державою свого обов'язку щодо гарантування кожній особі правової допомоги належного рівня.

Отже, участь процесуального представника у господарському процесі обумовлена суб'єктивними та об'єктивними підставами.

Одночасно необґрунтовано видається позиція, що представник за довіреністю володіє в процесі всіма правами особи, яку він представляє, з чого деякі автори доходять висновку, що «обмеження обсягу прав представника в довіреності порівняно з повноваженнями, встановленими в законодавстві,... є невірним та не повинно братися до уваги судом, що розглядає спір»^[3]. Більш правильним буде вказати, що процесуальні права та обов'язки представника мають похідний характер від прав та обов'язків довірителя. Іншими словами, представник може мати обсяг повноважень, рівний за довірителя, або менший за нього, причому обмеження встановлюватиме виключно довіритель.

Крім прав, встановлених ст. 22 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України)^[4], адвокат додатково має й інші права, визначені ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Порівнюючи названі норми, можна зауважити, що перелік прав адвоката є значно ширшим. Так, адвокат, на відміну від сторони, а отже і від представника сторони, має також право на адвокатський запит; має право збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою; застосовувати технічні засоби, у тому числі для копіювання матеріалів справи, в якій адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правової допомоги, фіксувати процесуальні дії, в яких він бере участь, а також хід судового засідання в порядку, передбаченому законом; посвідчувати копії документів у справах, які він веде, крім випадків, якщо законом встановлено інший обов'язковий спосіб посвідчення копій документів; одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань тощо^[5].

З одного боку, прибічники адвокатської монополії вказують на зазначені повноваження як на розширений статус адвоката порівняно з представником без такого статусу. Проте слід зауважити, що і сторони у справі не мають таких повноважень. З цього можна зробити висновок, що закон суттєво обмежує можливості щодо самозахисту учасників процесу і «підштовхує» їх до вимушеного звернення до осіб, які мають додаткові можливості порівняно зі всіма іншими учасниками процесу – до адвокатів. Проте, вказане не можна визнати вірним і таким, що відповідає загальним принципам національного законодавства, міжнародним нормам та європейським стандартам захисту прав та законних інтересів.

З іншого боку, за аналізом вказаних «додаткових» прав адвокатів можна

^[3] Щербина В.С. Правовое положение участников арбитражного процесса: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 1982. с. 20.

^[4] Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6.11.1991 р. No. 1798–XII. Дата оновлення 26.04.2017 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/print1496490829631999> (дата звернення 11.10.2017).

^[5] Про адвокатуру і адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. No. 5076–VI. Відомості Верховної Ради. 2013. No. 27. с. 282.

зробити висновок, що більшість з них ширше розкриває права подавати докази та брати участь у дослідженні доказів, встановлені ст. 22 ГПК України для сторін. Вказані повноваження не є суто процесуальними, оскільки реалізуються не в судовому засіданні, а поза нього, в ході підготовки до судових засідань, при збиранні доказів для підтвердження власної позиції. Крім того, адвокат не може використовувати вказані права безвідносно до конкретної особи (клієнта), права якого він захищатиме із застосуванням наданих йому законом можливостей. Тому більш обґрунтованою слід вважати позицію, що такими правами володітимуть клієнти адвокатів, а останні лише вправі використати вказані можливості «на користь» і за згодою довірителя, інтереси якого адвокат представлятиме за договором про надання правової допомоги.

Деякі дослідники, наполягаючи на особливому статусі адвоката, зазначають, що, керуючись частиною третьою ст. 22 ГПК України та ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», до обов'язків адвоката входить: добросовісно користуватися належними йому процесуальними правами; виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони; вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи; на вимогу клієнта надати звіт про виконання договору про надання правової допомоги; невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів; підвищувати свій професійний рівень; виконувати рішення органів адвокатського самоврядування^[6]. Крім того, адвокату забороняється використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта; без згоди клієнта розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб; займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта; відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом. Також на адвокаті лежить обов'язок дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики, які впливають з професійного статусу адвоката і невиконання яких тягне за собою припинення такого статусу.

Вважаємо, що вказана обставина, як наслідок, повинна тягнути за собою припинення статусу представника у конкретній господарській справі. На цій підставі господарський суд, з урахуванням думки довірителя, повинен повторно вирішити питання про допуск в процес іншого адвоката, особи, яка раніше представляла інтереси довірителя як адвокат, або іншої особи, як представника, що не має статусу адвоката, на підставі пред'явлення довіреності.

За аналізом вищевказаних «основних та додаткових» обов'язків адвоката можна дійти висновку, що їх повинен виконувати і представник. Основними відмінностями в даному випадку є, по-перше, те, що вказане не знайшло свого відображення в нормативному акті (хоча зазвичай, в договорі про надання правової допомоги всі вищевказані обов'язки зазначаються і за їх порушення договором встановлюється відповідальність – штрафна та у вигляді припинення повноважень в якості представника); а по-друге, представник не втрачає у разі порушення своїх обов'язків статусу адвоката, оскільки такого статусу представник за договором не має (хоча доречно зауважити, що припинення статусу адвоката як вид стягнення застосовується до адвокатів-порушників досить нечасто).

Крім того, слід зауважити, що обов'язок адвоката як судового представника

^[6] Там само.

дотримуватися порядку в судовому засіданні не є похідним від прав і обов'язків довірителя, оскільки на законодавчому рівні окремо передбачено, що учасники судового процесу, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов'язані беззаперечно виконувати розпорядження головуєчого, додержуватися в судовому засіданні встановленого порядку та утримуватися від будь-яких дій, що свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил (частина четверта ст. 74 ГПК України).

А право на повну або часткову відмову від позовних вимог та інші права, перелічені у ст. 22 ГПК України, безумовно, є похідними від прав довірителя, оскільки спрямовані на розпорядження матеріальними правами останнього.

Проте, безперечним видається те, що представник за договором та за довіреністю також повинен: добросовісно користуватися належними йому процесуальними правами; виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони; вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи; на вимогу клієнта надавати звіт про виконання договору про надання правової допомоги; невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів; підвищувати свій професійний рівень; не використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта; без згоди клієнта не розголошувати відомості, що стали йому відомі в ході представництва, не використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб; не займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо особа впевнена у самообмові клієнта; відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом; дотримуватися правил професійної етики. І у випадку, якщо представник не виконує вказані обов'язки, як і з адвокатом, договір може бути достроково розірваний, а довіритель має право на відшкодування збитків, до яких призвело невиконання або неналежне виконання представником або адвокатом своїх обов'язків за договором і законом.

Представник у будь-якому процесі зобов'язаний сумлінно вести справу у суді, користуватися належними йому правами і виконувати процесуальні обов'язки. Посадові особи підприємств, установ, організацій, а також адвокати, які виконують функції процесуального представника у господарському судочинстві, за несумлінне ведення справи можуть нести передбачену чинним законодавством відповідальність.

Європейський досвід також вказує, що судовий захист інтересів може здійснюватися за заявами громадських організацій, асоціацій. Така форма захисту типова для багатьох країн Європи (Греція, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Франція). Наприклад, у Франції інтереси можуть захищатися організаціями різного типу: профспілками (*syndicats professionnels, syndicats patronaux*), «*orderes*» (буквально орденом), асоціаціями^[7]. У Швейцарії можливі позови організацій громадського (публічного) інтересу (*Verbandsklagen*)^[8]. У Швеції виділяють групові позови організацій (якщо позов подає організація, не маючи при цьому власних вимог), а також публічні групові позови (які від імені групи подає орган, призначений й уповноважений урядом подавати

^[7] Елисеєв Н.Г. Гражданское процессуальное право зарубежных стран : учебник [2-е изд., перераб. и доп.]. М. : Велби, Проспект, 2004. с. 470.

^[8] Walter G. Mass Tort Litigation in Germany and Switzerland. *Duke Journal of Comparative & International Law*. 2001. No 4. с. 369-380. URL: <http://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol11/iss2/10> (дата звернення 11.10.2017).

такі позови)^[9].

Законом Португалії No. 83/95 від 31.08.1995 р. передбачена можливість захисту інтересів інших осіб шляхом подачі асоціаціями споживачів, організаціями із захисту навколишнього середовища представницьких позовів («народних» або «публічних» позовів) про захист публічного (громадського) інтересу^[10]. Даний Закон прийнятий відповідно до п. 3 ст. 52 Конституції Португалії, згідно з якою кожна людина особисто або через асоціації, що захищають порушені інтереси, має право на народний (публічний) позов (*actio popularis*) у випадках і на умовах, передбачених законом, включаючи право на відшкодування збитків, заподіяних правопорушенням^[11]. Асоціація має право на подачу представницького позову за умови, що вона:

- легалізована відповідно до законодавства;
- за законом або у відповідності до установчих документів має право на захист інтересів, які охоплюються груповим позовом;
- не займається діяльністю, що конкурує з діяльністю відповідача^[12].

Дані вимоги, що висуваються до асоціації, слід визнати обґрунтованими та такими, що доцільно імплементувати в українське законодавство.

Слід зауважити, що в Україні також передбачена можливість звернення асоціацій до суду для захисту спільних інтересів. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. No. 4572-VI^[13] передбачає можливість реалізації інтересів саме шляхом захисту, тобто закріплений процесуальний аспект: «Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів» (ст. 3 Закону); «Для здійснення цілей і завдань, визначених в установчих документах, зареєстровані громадські об'єднання користуються правом: *представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників)* (виділено мною – Т. С.) у державних і громадських органах...» (ст. 9 Закону).

Крім того, ст. 8 Закону України «Про громадські об'єднання» вказує, що «учасниками громадської спілки можуть бути юридичні особи приватного права, у тому числі громадські об'єднання зі статусом юридичної особи»^[14]. Таким чином, у зазначеному Законі чітко вказана можливість участі юридичних осіб у громадському об'єднанні, що дає можливість розгляду таких позовів у господарських та адміністративних судах, а не тільки в межах цивільного судочинства.

Формування об'єднання відбувається на підставі установчого документа, який затверджується його засновниками. Саме в цьому документі вказується

^[9] Nordh R. Group Actions in Sweden : Reflections on the Purpose of Civil Litigation, the Need for Reforms, and a Forthcoming Proposal. Duke Journal of Comparative & International Law. 2001. No 4. с. 381-404. URL: <http://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol11/iss2/11> (дата звернення 10.10.2017).

^[10] Hodges C. Multi-Party Actions : A European Approach. Duke Journal of Comparative & International Law. 2001. t. 11. с. 321-354. URL: <http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1202&context=djcil> (дата звернення 10.10.2017).

^[11] Constitution of the Portuguese Republic on 25 April 1974. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-e.htm (дата звернення 10.10.2017).

^[12] Там само.

^[13] Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. No. 4572-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. No. 1. с. 1.

^[14] Там само.

мета об'єднання, що в подальшому може стати підставою для подання позову в інтересах осіб, що увійшли до складу об'єднання. І об'єднання, як таке, не отримує від участі у справі матеріальної вигоди, а реалізує (виконує) завдання захисту своїх учасників, для якого створене таке об'єднання. Дійсно, якщо об'єднання має намір звернутися до суду для захисту колективного інтересу, то право на позов вимагає додаткового обґрунтування: за об'єднанням повинне бути визнане законом або установчими документами право на ведення процесу на захист колективних інтересів або право на ведення процесу на захист групи індивідуальних осіб (його членів, учасників). Це знімало б будь-які інші трактування меж їх повноважень.

Прокурора у господарському процесі слід розглядати як особливого суб'єкта захисту прав та інтересів інших осіб, в тому числі груп осіб. До 2015 р. прокурор мав пільги щодо сплати судового збору при поданні позовної заяви до господарського суду. Однак на даний час він повинен сплачувати судовий збір на загальних засадах. Проблема сплати судового збору (раніше – державного мита) неодноразово порушувалася різними авторами^[15], в тому числі автором даного дослідження^[16], оскільки ми вважаємо, що держава при ініціюванні порушення справи прокурором жодним чином не втратить суму судового збору. Дійсно, якщо певна юридична особа самостійно подає позов до господарського суду, вона, як правило, впевнена, що виграє справу, тому і готова сплатити судовий збір, розраховуючи на його подальшу компенсацію іншою стороною спору. Тому слушно вважаємо пропозицію Д. Т. Мазур стягувати судовий збір за позовами прокурорів за підсумками розгляду справ – у випадку відмови у позові – з суб'єкта, в інтересах якого було заявлено вимоги^[17].

За загальним правилом розподілу судових витрат в країнах Європи сторона, не на користь якої винесено судові рішення, зобов'язана компенсувати судові витрати іншій стороні. Разом із тим, пасивні члени групи, якщо на їх захист подано позов, не мають, як правило, ніякого зобов'язання щодо сплати судових витрат відповідачу, на користь якого винесено судові рішення. Зазвичай цей обов'язок стосується лише особи, яка подала такий позов. Тобто організація, асоціація, державний орган, який подав позов на захист інтересів інших осіб, у разі винесення судом рішення не на його користь сплачує всі судові витрати. Вважаємо вказане положення обґрунтованим, оскільки воно спонукатиме таких осіб (прокуратуру, органи державної влади, місцевого самоврядування, громадські та господарські об'єднання, асоціації та інші формування) відповідальніше ставитися до вступу до справи та займати активну позицію при розгляді господарської справи та обґрунтуванні власної позиції в суді.

У Рекомендації No. R (86)12 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи від 16.09.1986 р. відносно заходів по недопущенню і скороченню надмірного робочого навантаження на суди пропонується сприяти примиренню сторін як поза судовою системою, так і до або в ході судового розгляду^[18]. Реалізація цього

^[15] Див., наприклад: Дубок Ю. Процессуальное законодательство для предпринимателей или практические рекомендации по преодолению проблемы предоплаты госпошлины по имущественным искам в государственных арбитражных судах Украины и Российской Федерации. Бизнес. 1999. No. 1-2. с. 31-33; Карпенко И. Суды подешевели. Бизнес. 1999. No. 47. с. 77.

^[16] Степанова Т.В. Щодо відстрочки сплати державного мита в арбітражних судах. Право України. 2000. No. 12. с. 49-51; Степанова Т.В. Щодо збільшення розміру державного мита в господарських судах. Вісник Одеського національного університету. 2007. т. 12. Випуск 11 (Право). с. 102-106.

^[17] Мазур Д. Взаимодействие арбитражного суда и прокуратуры. Юридический вестник. 1994. No. 3. с. 48.

^[18] Кузбагаров А.Н. Примирение сторон по конфликтам частногоправового характера: Дис. д-ра юрид. наук:

права може безпосередньо впливати на здійснення судочинства, оскільки тягне за собою припинення позовного провадження у справі без розгляду спору по суті, а тому безпосередньо пов'язана із захистом порушених прав та охоронюваних законом інтересів учасників процесу.

Відповідно до ст. 78 ГПК України позивач та відповідач мають право на будь-якій стадії процесу укласти мирову угоду, умови якої в письмовій формі викладаються позивачем та відповідачем в адресованих господарському суду письмових заявах, що долучаються до справи. Мирова угода може стосуватися лише прав і обов'язків сторін щодо предмету позову^[19].

Доречно підтримати відповідні положення проекту ГПК, внесеного Президентом України 23.03.2017 р. (реєстр. No. 6232), які встановлюють можливість затверджувати мирову угоду в ході перегляду судових актів. Зокрема, ст. ст. 275 і 308 проекту надають відповідно судам апеляційної та касаційної інстанції право затверджувати мирові угоди сторін та одночасно закрити провадження у справі на даній підставі^[20].

Слід зауважити також, що право сторін укласти мирову угоду не міститься у ст. 22 ГПК України, а виходить зі змісту ст. 78 ГПК України, що не можна визнати вірним. Об'єднуючи в одну статтю всі права основних самостійних ініціативних учасників процесу, доречним видається встановлення такого права саме у ст. 22 ГПК України. Проте зазначене право належить лише позивачеві, відповідачеві та третій особі, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору. Тому необхідно доповнити вказаним правом не загальний перелік прав сторін (частину другу ст. 22 ГПК України), а перелік виняткових прав позивача та відповідача (частини четверту та п'яту ст. 22 ГПК України).

Аналіз та використання позитивного європейського досвіду при вдосконаленні процесуального законодавства України видається обґрунтованим та необхідним на даному етапі розвитку нашої держави. Проте слід зауважити, що практика застосування та система норм процесуального права може суттєво відрізнитися в різних європейських країнах. Тому до питання імплементації таких норм вітчизняному законодавцю слід ставитися виважено та послідовно.

Бібліографія:

Constitution of the Portuguese Republic on 25 April 1974. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-e.htm (дата звернення 10.10.2017).

Hodges C. Multi-Party Actions : A European Approach. Duke Journal of Comparative & International Law. 2001. t. 11. URL: <http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1202&context=djcil> (дата звернення 10.10.2017).

Nordh R. Group Actions in Sweden : Reflections on the Purpose of Civil Litigation, the Need for Reforms, and a Forthcoming Proposal. Duke Journal of Comparative & International Law. 2001. No 4. URL: <http://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol11/iss2/11> (дата звернення 10.10.2017).

Walter G. Mass Tort Litigation in Germany and Switzerland. Duke Journal of Comparative & International Law. 2001. No 4. с. 369-380. URL: <http://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol11/>

12.00.15. Санкт-Петербург, 2006. с. 11.

^[19] Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. No. 1798–XII. Дата оновлення 26.04.2017 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/print1496490829631999> (дата звернення 10.10.2017).

^[20] Проект Закону про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Внесений Президентом України (реєстр. No. 6232 від 23.03.2017 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415 (дата звернення 10.10.2017).

iss2/10 (дата звернення 10.10.2017).

Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6.11.1991 р. No. 1798–XII. Дата оновлення 26.04.2017 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/print1496490829631999> (дата звернення 10.10.2017).

Дубок Ю. Процессуальное законодательство для предпринимателей или практические рекомендации по преодолению проблемы предоплаты госпошлины по имущественным искам в государственных арбитражных судах Украины и Российской Федерации. Бизнес. 1999. No. 1-2.

Елисеев Н.Г. Гражданское процессуальное право зарубежных стран : учебник [2-е изд., перераб. и доп.]. М. : Велби, Проспект, 2004.

Карпенко И. Суды подешевели. Бизнес. 1999. No. 47.

Кузбагаров А.Н. Примирение сторон по конфликтам частноправового характера: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.15. Санкт-Петербург. 2006.

Мазур Д. Взаимодействие арбитражного суда и прокуратуры. Юридический вестник. 1994. No. 3.

Про адвокатуру і адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. No. 5076-VI. Відомості Верховної Ради. 2013. No. 27.

Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України No. 1401- VIII від 02.06.2016 р. Відомості Верховної Ради. 2016. No. 28.

Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. No. 4572-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. No. 1.

Проект Закону про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Внесений Президентом України (реєстр. No. 6232 від 23.03.2017 р.) URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415 (дата звернення 10.10.2017).

Степанова Т.В. Щодо відстрочки сплати державного мита в арбитражних судах. Право України. 2000. No. 12.

Степанова Т.В. Щодо збільшення розміру державного мита в господарських судах. Вісник Одеського національного університету. 2007. Том 12. Випуск 11 (Право).

Щербина В.С. Правовое положение участников арбитражного процесса: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04. Київ, 1982.